

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНСЬКІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ**

*Олександр Федоренко,
науковий співробітник
відділу геополітики та геостратегії
Національного науково-дослідного
інституту українознавства*

У статті висвітлюються питання щодо виокремлення геополітичного дискурсу у проблематиці вітчизняної політичної думки XX – початку XXI століття. Зазначено позиції провідних вітчизняних вчених щодо розробки геополітичних аспектів дослідження української політичної науки.

Ключові слова: геополітика, глобалізація, держава, парадигма, суспільство.

The article is dedicated to the questions of geopolitical discourse distinguishing in the topic of a native political thought of the 20-th – the beginning of the 21-st century. The positions of leading home scientists about the development of geopolitical aspects of the treatment of the Ukrainian political science are pointed out.

Keywords: geopolitics, globalization, state, paradigm, society.

З давніх часів фрагментарні знання про взаємозв'язок між географічним і політичним життям суспільств та держав вкладалися в певні системи поглядів. На початку XX століття внаслідок якісного стрибку в розвитку природничих і гуманітарних наук у політичній думці виокремлюється напрям дослідження аспектів впливу факторів географічного середовища на творення форм та структур політичного життя суспільства.

Наприкінці XIX – початку XX століть у результаті еволюційних трансформаційних змін у європейському та світовому просторах суспільно-політичного буття формувалися та утверджувалися системи ідейно-політичних цінностей, носіями яких були різні політичні сили (політичні партії) і їхні електоральні групи (політичні класи). При цьому прискорюються процеси становлення різних ідейно-політичних напрямів, зокрема консерватизму, лібералізму, націоналізму, марксизму.

Функціонування цих течій і напрямів обумовлювало формування суспільно-політичної парадигми розвитку політичної науки, тобто визначення політичних моделей розвитку суспільства та його консолідації. Ці базові концептуальні моделі були спрямовані на розв'язання проблем, які пов'язані з діяльністю суб'єктів політики щодо отримання та збереження контролю або влади в суспільстві.

Наявність такої парадигми була принципово важлива для диференціації та структуризації політичної науки на різні напрями теоретичних та прикладних досліджень ролі і місця політичних суб'єктів у системі суспільних відносин, взаємин суб'єктів політики і владних структур, досягнення соціальними групами суспільного консенсусу в політичних системах.

Результати цих досліджень виявлялися в формуванні парадигмальних підходів до інтерпретації діяльності суб'єктів політики у територіальному і соціальному вимірах. Вітчизняні вчені розглядають політичні процеси у XX столітті крізь призму трьох головних парадигм політології: традиційну, біхейвіористську, постбіхейвіористську[1, с. 97].

У першій половині XX століття домінувала традиційна парадигма, що орієнтувалася у дослідженнях на описовість політичних суб'єктів та державних структур у контексті

територіально-географічних форм їхньої організації. Таким чином, на початку ХХ століття у політичній науці виокремлюється напрям вивчення закономірностей взаємодії політики з системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (ландшафт місцевості, природні межі території, корисні копалини, особливості клімату). Історико-філософською основою геополітичних теорій була концепція географічного детермінізму, поява якої пов'язана з виникненням колоніальних імперій і розвитком товарного виробництва у країнах Європи у XVIII – XIX століттях [2, с. 15].

Прихильники цієї концепції вважали, що стан суспільства і створеної ним держави детермінується (визначається) комплексним впливом конкретного географічного середовища або впливом окремих його природно-територіальних факторів. «Географічне середовище» – це основоположне поняття цієї концепції, під яким розглядалася сукупність різноманітних факторів, таких як клімат, ландшафт, водні артерії, корисні копалини, фауна, флора [3, с. 18-19].

Географічний детермінізм був актуальною системою поглядів наприкінці XIX – початку ХХ століття в умовах загострення суперечностей між колоніальними імперськими державами за контроль територій зі значним потенціалом природних і людських ресурсів, особливостей клімату і транспортних комунікацій. Виходячи з особливостей географічного середовища власної країни, представники наукової та політичної думки провідних західноєвропейських держав легітимізували власні цілі та інтереси у поділі ресурсів і територій планетарного простору [4, с. 77].

Перші напрями геополітичних досліджень кристалізувалися на початку ХХ століття у таких європейських державах, як Велика Британія, Франція, Німеччина, що було обумовлено визначенням концептуальних підходів до використання географічних факторів для досягнення державою провідного становища у європейському регіоні та світовому просторі. Уявлення, сформовані з давніх часів про вплив географічного середовища на політику, оформилися у XIX – на початку ХХ століть у самостійний науковий напрям у політичній науці – політичну географію, а згодом у геополітику – теорію, яка вивчає, вплив географічних факторів, насамперед просторового розташування території і природних ресурсів на життя суспільства, а також залежність конкретних політичних дій держав від географічних чинників.

На початку ХХ століття геополітика виникає як сфера наукового знання, що будувалася на принципі географічного детермінізму та методології політичної географії. Виокремлення такої сфери було пов'язано з теоретичною системою політичного дискурсу, що склався у Європі після Вестфальського мирного договору 1648 року і ґрунтувався на інтересах держав як основних політичних акторів.

На початку ХХ століття інтереси таких європейських держав, як Німеччина, Велика Британія, Франція щодо домінування у локальному та регіональному просторах обумовлювали генерування в їхніх суспільних колах дискурсу стосовно ролі географічного положення, чисельності населення, природних ресурсів та інших географічних і соціальних факторів у внутрішній та зовнішній політиці держав. Дискурсний набір інтерпретацій можливостей власного соціоприродного потенціалу обумовлював виокремлення різних дослідницьких підходів, зокрема і геополітики, як напрямку продукування знань, необхідних для обґрунтування колонізації та поділу світового простору між імперськими державами, домінування ними над територіями зі значним потенціалом корисних копалин, розвитку промисловості та сільського господарства.

Політична географія (галузь наукових знань про розміщення політичних сил у територіальному вимірі) та історія політичної думки (напрямок дослідження еволюції політичних знань, що охоплює різноманітні форми пізнання природи, суспільства, держави та її суб'єктів політичної системи) були фундаментальними основами виокремлення у ХХ столітті геополітичних досліджень як специфічного напрямку вивчення аспектів взаємозв'язку політичних процесів і природно-територіальних явищ.

Звертаючись до історії вітчизняної геополітичної думки, слід підкреслити, що аспекти сполучення геополітичних ідей з політичними процесами та інститутами простежуються у працях українських дослідників першої половини ХХ ст. – М. Грушевського, В. Липинського, С. Рудницького, Д. Донцова, М. Міхновського, В. Винниченка, Ю. Липи, І. Лисяка-Рудницького та ін. Вони узагальнили і проаналізували величезний історико-документальний матеріал, який у логіко-методичному плані трактується в контексті подій на європейському і світовому просторах, а також обстоювали ідею про географічно-політичний простір як цілісність, що існує у співвідношенні з конкретною національною спільнотою.

У вітчизняній українській історіографії актуальними для наукового, об'єктивного та неупередженого вивчення поглядів представників геополітичного напрямку політичної науки першої половини ХХ століття є праці Ю. Левенця (Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття), М. Кармазіної (Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття), які характеризують рівень і характер політичних і наукових поглядів теоретиків державотворення українського народу і вітчизняної суспільно-політичної думки. Конкретна історико-політична картина суспільства сприймається вченими як процес реалізації його політичних інтересів, який знаходить відображення у різних за політичними позиціями, але ідейно взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямках розвитку української суспільно-політичної думки.

Зазначимо, що системно процеси розвитку політичних ідей розглядаються в історико-політичній еволюції українського суспільства на початку ХХ століття у праці М. Кармазіної «Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)». Автор у цій роботі стверджує, що сформовані на тлі своєрідних геополітичних реалій життя українського народу інтелектуальні традиції політичної думки ХІХ століття впливали на формування проблематики досліджень М. Грушевського, С. Рудницького, В. Липинського, М. Міхновського, Д. Донцова та інших українських науковців ХХ століття [5, с. 176-177].

Погоджуючись з позицією автора, зазначимо, що визначальною рисою розвитку української суспільно-політичної думки та вітчизняної історичної науки на початку ХХ століття була ідея державності українського народу як універсального соціального і культурно-історичного феномена світової цивілізації. Тобто розвиток геополітичних досліджень як напрямку української суспільно-політичної думки відбувався у формі історико-політологічних студій, у центрі яких виявлялися процеси тяглості національної та державницької традицій українського народу, відновлення та утвердження української держави в європейському цивілізаційному просторі.

Праці Ю. Левенця, М. Кармазіної та інших провідних політологічних дослідників є основою теоретико-методологічної системи історико-політологічного пізнання в галузі історії й теорії української політичної думки. Методологія історико-політологічних досліджень, розроблена науковцями, може бути застосована для розкриття ідейно-теоретичного змісту геополітичної проблематики в процесах українського державотворення ХХ – початку ХХІ ст., як предмета дослідження, а також описування та інтерпретації фактів, пов'язаних з геополітичними аспектами у контексті історії української політичної думки.

Враховуючи національно-культурну специфіку української політичної історії, потрібно наголосити, що структура зазначених предмета і об'єкта дослідження у сфері історико-політологічного дискурсу може розглядатися у контексті української суспільно-політичної думки ХХ століття як єдиного процесу, обумовленого наявністю об'єктивних конкретно-національних і загально цивілізаційних чинників. Такий підхід до концептуалізації історії політичної думки дозволяє розглядати процес становлення та розвитку геополітичних досліджень як в історії вітчизняної політичної думки, так і в історико-політичному контексті українського державотворення.

Концептуальні узагальнення, що спираються на систему положень і тверджень, апробованих в історії політичної думки, є необхідною умовою конституювання української геополітичної думки ХХ – початку ХХІ століття як напрямку, який має певну специфіку політологічного аналізу пріоритетів розвитку та інтересів суб'єктів політики, а також визначається національною своєрідністю та історичною конкретністю щодо оцінок подій та явищ історичної дійсності. Виокремлення геополітичного напрямку у процесі становлення і розвитку української політичної думки початку ХХ століття було можливим унаслідок розвитку державницького напрямку політології як на політико-прагматичному, так і теоретичному рівнях.

У контексті державницької ідейно-теоретичної течії геополітичні дослідження стали складовою частиною національно-політичного дискурсу щодо вияву історичних закономірностей виразу у конкретних політичних ситуаціях певних тенденцій впливу географічних факторів на життєдіяльність українського суспільства.

Стосовно конкретно-історичного підходу до аналізу процесу становлення української геополітичної думки на початку ХХ століття та її розвитку у хронологічному проміжку історичного часу до Другої світової війни та у післявоєнний час, необхідно зазначити, що її формування пов'язане з виникненням та функціонуванням явищ, які є об'єктами вивчення класичної політології, а саме: форми правління, органи влади, політичні інститути державотворення. Цей процес формування детермінувався різними важливими чинниками географічного, культурно-психологічного і конфесійного поділу території України та її населення між колоніальними імперіями.

Процес розвитку геополітичних досліджень відбувався згідно з загальними принципами політології та світоглядних підходів й інтерпретаційних моделей, що характеризують тодішню парадигму політичного світогляду, під впливом якої відбувалося осягнення в суспільстві вітчизняної суспільно-політичної думки. Таку парадигму, відповідно до якої історична реальність характеризувалася за ознаками бінарності («чорне – біле», «добро – зло»), сучасні провідні українські вчені визначають як дихотомічну (певний спосіб класифікації явищ на поняття, терміни, процеси) [6, с. 50].

Принцип бінарності (визначає відносини двох протилежностей) був характерний для методології історико-політологічного аналізу першої половини ХХ століття, оскільки екзистанційна сутність ідеології державотворення в цей період полягала у протиставленні в теоретичному і практичному вимірах ідеї української державності як історичній ретроспективі, так і в тодішній час колоніальним імперським структурам.

Однією з основних і визначальних рис вітчизняного політичного дискурсу був також комбінований характер політичного аналізу суспільних процесів, який базувався значною мірою на історичному та соціологічному фактологічному матеріалі, що простежується у працях геополітичного напрямку вітчизняної суспільно-політичної думки. Досліджувати й аналізувати праці представників цього напрямку історії політичної думки правомірно з позиції розуміння обставин конкретно-історичної ситуації та особливостей генези й еволюційних трансформацій соціально-політичних процесів в українському суспільстві.

На наш погляд, у формуванні знань про зміст та характер розвитку вітчизняної політологічної інтелектуальної традиції першої половини ХХ століття важливо враховувати парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу. Насамперед є підстави вважати, що в сучасній вітчизняній політичній науці актуальною є думка відомого вченого Ю. Левенця щодо втрати актуальності дихотомічного підходу до поділу суспільно-політичних явищ на бінарні протилежності [7, с. 51].

Очевидно, що в рамках аналізу структури вітчизняної політичної культури ідеї представників геополітичного напрямку можна оцінювати у контексті процесів пошуку сутності політичного архетипу українського народу в періоди бездержавницькі, так і процесів політичного життя українського народу в державницькі періоди національної історії. Потрібно враховувати, що вітчизняні дослідники геополітичної проблематики керувалися в реконструкції історичної дійсності загальнотеоретичними настановами

ідейно-світоглядної бази вітчизняної політичної історії, зокрема щодо історичного пізнання політичного минулого українського суспільства і соціального пізнання дійсності з метою формування політичного проекту його майбутнього.

У другій половині ХХ століття геополітичні дослідження як один з ключових елементів політичної науки трансформуються із напрямку формування знань про аспекти впливу географічних факторів на формування політичних інституцій окремих націй та політику окремих держав як локальних утворень, у напрям політико-філософського й історіософського осмислення процесів впливу географічних факторів на функціонування суспільства в усіх державах у контексті розвитку світової цивілізації. Поряд з державами політичними акторами у планетарному масштабі виступають регіональні та міжнародні організації, державні і приватні фінансово-промислові корпорації.

Після проголошення незалежності України та визнання її державності у структурі політичних цінностей новітнього українського суспільства ключову роль починають відігравати норми демократичної і правової держави, які виявляли аспекти реалізації прав громадян колективними суб'єктами суспільного життя. Таким чином, в українському соціумі відбулися кардинальні зрушення в парадигмі суспільного розвитку у всіх вимірах політичних процесів, зокрема у формуванні національної ідентичності громадян у суспільстві та реалізації його національної ідеї. Новітня політична практика суспільного буття України зумовлювала появу нових напрямів політичних досліджень, у тому числі й тих, що стосуються теоретичної і практичної діяльності суб'єктів політики як на просторі України в попередні історичні періоди, так і на просторі колишнього Радянського Союзу в нинішній час. На думку академіка І. Кураса, утворення нових суверенних держав на території колишнього СРСР, а також їхні орієнтири і пріоритети розвитку стали предметом світової політики, оскільки від України та інших держав у багатьох аспектах залежить стабільність і географічно-політична рівновага у світовому просторі [8, с. 3].

Виходячи з реалій сьогодення, є підстави стверджувати, що в Україні на початку ХХІ століття громадянське суспільство і правова держава діями інституцій політичного процесу, значною мірою також і наукових політологічних установ, перетворюються з теоретичних конструкцій на дійсність. Як наслідок удосконалення наукових досліджень у політичній сфері провідні українські вчені розглядають відкриття нових сфер пізнання, таких як: геоекономіка, геополітика, економічна і політична соціологія, філософія політики, глобалістика [9, с. 394].

Парадоксальним чином у глобалізованому світі трансформується роль держави як локального та регіонального політичного актора у своїй внутрішньоструктурній цілісності та неподільності. Актуальною виявляється у наукових політологічних дослідженнях проблема дотримання принципу державного суверенітету у внутрішній та зовнішній політиці держави.

Дослідження глобальних та геополітичних проблем, закономірностей розвитку і трансформації політичних систем є одним з найголовніших завдань політичної науки. Наприкінці ХХ століття нових діапазон проблем охоплював аналіз нових геополітичних реалій, пов'язаних з тенденціями і наслідками процесів глобалізації, еволюцією політичних інститутів, формуванням сучасного модернізаційного дискурсу політичної культури [10, с. 8].

У ХХІ столітті на розвиток українського суспільства та його незалежної держави активно впливають різні взаємопов'язані процеси, серед яких провідну роль відіграють процеси глобалізації, що характеризують посилення впливу фінансово-промислових корпорацій, іноземних держав або регіональних об'єднань на соціально-економічний і політичний розвиток суспільства та держави.

На початку ХХІ століття динаміку тенденцій розвитку людства на глобальному і локальному рівнях значною мірою обумовлює суцільна інформатизація усіх соціокультурних сфер життя: широко застосовуються електронно-обчислювальні машини, комп'ютери і методи кібернетики в усіх сферах економіки та соціальних відносин.

Сучасні процеси глобалізації виявляють надзвичайно глибокі і складні цивілізаційні проблеми. Одне з головних питань – протиріччя між інтересами економічного розвитку і захистом довкілля. Також актуальними проблемами людського буття є загроза глобальної ядерної катастрофи, парникового ефекту, втручання в природу людини шляхом генної інженерії.

Глобалізація є масштабним явищем, що несе в собі значну кількість негативних наслідків, насамперед – руйнування економічного, політичного і соціокультурного буття національних держав, часткову або ж повну втрату духовних основ їхнього суспільного життя. Поширюючись у світовому просторі, такі процеси набувають спільних рис, зі збільшенням яких підвищується ефективність процесів трансформації та інтеграції суб'єктів загальноцивілізаційних процесів.

Процеси глобалізації пов'язуються у вітчизняній політичній науці з домінуванням у світовому просторі трьох центрів військово-політичної та економічної могутності: Сполучені Штати Америки, навколо яких формується наднаціональна мегакоаліція країн, що визнають вплив США; Європейський Союз – геополітичне, гео економічне і міжнародно-правове утворення, яке еволюціонує з міждержавного об'єднання до федеративної держави; Китай – як потужна за соціально-економічним потенціалом держава, що конкурує зі США і ЄС [11, с. 68].

З розвитком процесів глобалізації та інформаційної революції значну роль стали відігравати нові параметри функціонування суб'єктів політики у певному просторі, які пов'язані з розвитком новітніх наукових технологій і комунікаційних систем, економічним і фінансовим становищем держав, транскордонною злочинністю, міжнародним тероризмом, незаконною міграцією, війнами, спровокованими на замовлення тих чи інших політичних сил.

За оцінкою І. Кураса, глобалізація в усіх її формах, виражених у функціонуванні наднаціональних фінансових, економічних, інформаційних та інших структур, суттєво обмежує суверенітет національних держав, а співвідношення глобалізаційних тенденцій і процесів збереження національної самобутності народів є однією з головних проблем сучасної теорії геополітики в науковому і практичному сенсі [12, с. 67-68].

Глобалізація – це процес створення інтегрованого світового ринку капіталів, товарів, інформаційних та інтелектуальних послуг, який прискорює розвиток досвідної роботи передусім у сфері політичної науки щодо накопичення, обробки і поширення наукової інформації, необхідної для цілеспрямованого соціально-прикладного використання інституціями суспільства. Водночас важливим є не лише обсяг інформації, а й її якість, забезпечити яку можна лише внаслідок комплексного вивчення процесів впливу усіх природно-територіальних і соціальних факторів на формування соціального ладу та політичної системи суспільства.

Поширення та розвиток глобальних комунікаційних мереж та інформаційних технологій значною мірою обумовлювали формування новітніх дискурсів, специфічних для політичної реальності українського суспільства. За оцінкою дослідника проблем політичної теорії В. Ковалевського, новітні інформаційно-комунікативні технології створюють умови для трансформації суспільної свідомості у бік формування нових дискурсних теорій осмислення явищ політичного простору України [13, с. 215].

Розвиток глобалізаційних процесів та мережевих інформаційних структур значною мірою обумовлював трансформацію геополітичних досліджень як напряму політичної науки – від напряму дослідження політичного життя окремих країн до напряму дослідження проблем організації і захисту політичного простору в регіональному і планетарному вимірах. За такої трансформаційної моделі в контексті процесів глобалізації актуальними у світовій політичній думці, зокрема в геополітичному її напрямі, стають актуальними такі філософські поняття, як національна ідея, національна ідентичність, цивілізація, соціокультурні фактори [14, с. 32].

Модернізація української національної ідеї нині зумовлює трансформацію геополітичного напрямку української політичної думки згідно з новітніми тенденціями розвитку людства у сферах науки, технологій, економіки, політики, освіти. Нагальна потреба вдосконалення наукового дослідження геополітичних проблем змушує вчених враховувати у науково-теоретичних конструкціях соціально-емпіричний досвід суспільного життя України від проголошення незалежності у 1991 р.

Усвідомлення в суспільстві потреби саме науково обґрунтованого курсу цивілізаційного розвитку України у XXI столітті обумовлює практику накопичення емпіричного матеріалу щодо впливу природних та соціальних чинників на формування геополітичної ідентичності громадян і функціонування владних та політичних суб'єктів держави. Пошук геополітичної ідентичності та вироблення стратегії реалізації національних інтересів є, на думку вітчизняних вчених, актуальною проблемою у розвитку українського суспільства в нинішній час політичної історії [15, с. 271].

Теоретичні дослідження українських політологів, зокрема провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України присвячені аналізу системних змін у політичній, культурно-духовній, соціальній та економічній сферах соціуму і певною мірою раціональній реконструкції процесів соціально-політичної консолідації суспільства. Науковці також охоплюють коло проблем, що стосуються вивчення сутнісних особливостей парадигмальних варіантів цивілізаційного рівноправного та всебічного співробітництва України з іншими державами міжнародного співтовариства і остаточної її політико-правової акліматизації у європейському просторі.

Дослідження геополітичної проблематики сучасними українськими вченими слід розглядати в контексті пошуку шляхів наукового забезпечення моделювання процесів подолання суб'єктами політичної дії проблем, пов'язаних з глобалізацією, формуванням цілісної громадянської політичної свідомості в суспільстві і збереженням його національно-культурної ідентичності.

Такі вчені, як Ю. Левенець, М. Михальченко, Ф. Рудич, О. Заремба, Ю. Шайгородський та інші, досліджують теоретичні, практичні, методологічні аспекти новітніх політичних реалій через призму аналізу процесів формування політичної культури та свідомості, елементів політичного буття в українському соціумі.

Науковці у своїх працях зазначають, що політична нестабільність в українському суспільстві може бути наслідком непослідовності політичного курсу керівників держави, переваги корпоративних інтересів у середовищі можновладців, боротьби за владу конкурентних угруповань правлячої еліти. Сучасні вітчизняні вчені розглядають у своїх працях традицію розвитку політичної думки в Україні як одну з важливих форм повторюваності і закономірності в політичній реальності українського суспільства.

Праці провідних українських вчених на сьогодні можна розглядати як взірць наукової діяльності, що може у XXI столітті слугувати як основа виникнення традиції вивчення та осмислення геополітичної проблематики у вітчизняній політичній науці.

Отже, проаналізувавши геополітичну проблематику, можна стверджувати про надзвичайну актуальність цього напрямку досліджень у сучасній вітчизняній політичній думці. Представлений вченими теоретично-методологічний авангард політологічного знання є найбільш оптимальною підставою для розгляду різноманітних процесів, які характеризують геополітичний дискурс в українському соціумі на початку XXI століття.

Виходячи з аналізу праць сучасної української геополітичної думки, зокрема праць провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, можна окреслити можливі перспективи геополітичних досліджень у політологічній дисципліні України у XXI столітті. Конкретна багатоманітність проблемних аспектів, які нині існують в українській політико-історичній сфері, вміщується у фундаментальний науковий аналіз унаслідок поєднання в інтерпретуванні

навколишнього світу універсально-методологічного, конкретно-історичного, системного та інших підходів.

Виходячи з такого смислового контексту, геополітичні дослідження можна трактувати як специфічний напрям національної політичної науки, що має загальний характер стосовно визначення предмета, методів дослідження, специфічних та універсальних законів розвитку. Тобто у вузькому сенсі – як науковий політологічний напрям дослідження процесів формування конкретних елементів політичного життя під впливом факторів природно-територіального середовища, а також з врахуванням новітніх реалій нинішнього соціокультурного буття людства.

1. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку(друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
2. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. Издательство Иностранной Литературы. – Москва, 1960. – 307 с.
3. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. Издательство Иностранной Литературы. – Москва, 1960. – 307 с.
4. Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
5. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (XIX– початок XX століття.). – К., 1998. – 350 с.
6. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку(друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
7. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку(друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
8. Курас И. Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: актуальность проблемы и перспективы ее изучения /И. Курас// Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «Круглого Стола». – К.: Ассоциация «Україно». – 1995. – С. 3-5.
9. Михальченко М. І. Суспільствознавство: методологічна криза і шляхи її подолання / М. І. Михальченко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні/ НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; ред. кол.: Патон Б. Є. (голова), Геєць В. М. (заст. голови), Левенець Ю. А.(заст. голови), Солдатенко В. Ф.(секретар) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – С. 388-395.
10. Курас І. Ф. Між авторитарним минулим і демократичним майбутнім / І. Курас // Наукові записки / Збірник – К.: ШІЕНД, 2001. / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 16. – С. 5-9.
11. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736.
12. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736.
13. Ковалевський В. Інформаційна демократія як політична категорія / В. Ковалевський / Наукові записки // Збірник – К.: ШІЕНД, 2003. / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 22. – С. 214-222.
14. Василенко И. А. Геополитика современного мира: учеб. пособие / И. А. Василенко. – М.: Гардарики, 2007. – 317 с.
15. Рудич Ф. Магістральні вектори сучасної української зовнішньої політики: спроба політологічного аналізу / Фелікс Рудич // Наукові записки / Збірник – К.: ШІЕНД, 2001. / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 16. – С. 271-290.